DİYARBAKIR
GELENEKSEL EL SANATLARI
CİLT -2-

T.C. Diyarbakır Valiliği
Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü
Yayın No: 5
Cilt:2

ISBN :
Grafik Tasarım
Baskı

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Kenan HASPOLAT | Yrd. Doç. Dr. F.Evren DAŞDAĞ

Kitapta yer alan tüm materyaller yazarlar tarafından sağlanmıştır.
Kitapta yer alan makalelerin her türlü bilimsel ve yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
Tüm hakları saklıdır. Kaynak belirtilme koşulu ile yararlanılabilir.
Bu eserin yayın hakkı editörlere ve yayıncıya aittir. Yayıncının izni olmaksızın kısmen veya tamamen çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 8
METAL İŞLERİ 6
Diyarbakır'da Güneydoğu Anadolu Kapsamında Telkâri Sanatı ve Geliştirilmesi 7
Diyarbakır Kuyumculuğu 26
Tasarımları, Estetik Değerleri ve Yüklendikleri Anlamlar İle Diyarbakır Altın Takıları 56
Diyarbakır Geleneksel El Sanatlarımızdan Hasır Bilezik Üzerine İncelemeler 63
Diyarbakır'da Bakırcılığın Dünü,Bugünü ve Yarını 70
Diyarbakır Mimarisinde Demircilik Sanatının Yeri 85
Bir Usta: Anahtarcı "Mitiloğlu" 110

BÖLÜM 9
MÜZELERDE VE GELENEKSEL EVLERDE BULUNAN EL SANATLARINDAN ÖRNEKLER 114
El Sanatları Açısından Diyarbakır'daki Müzelerde Yer Alan Geleneksel El Sanatları Örneklerinin İncelenmesi 115
Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Malzeme'nin Strüktür Ve Süsleme Üzerine Etkisi 128
Tarihi Diyarbakır Evlerinde Eşyanın Kimliği 151
Geleneksel Kapı Tokmakları Ve Diyarbakır Örneği 162

BÖLÜM 10
TAŞ İŞLERİ 178
Diyarbakır Surlarında Taş Süslemeler 179
Kaybolmakta Olan Geleneksel El Sanatları, Diyarbakır Mimarisinde Taş İşçiliği 194
Diyarbakır Ulu Camii Taş Süslemelerinde Bulunan Hayvan Figürleri 204
Diyarbakır Geleneksel Mimarisinde Malzeme Çeşitliliği; Taş, Tuğla Ve Ahşabın Yapılarda Kullanım Örnekleri..... 213
Cis Bezemeleri 235
Diyarbakır Sur İçi Sokak Dokusuna Kimlik Kazandıran Yapı Cephelerindeki Taş Tasarımı 241

BÖLÜM 11
TOPRAK İŞLERİ 248
Özgün Bir Çini Merkezi: Diyarbakır 249
Diyarbakır Çömlekçiliği 261
Diyarbakır İlkel Çömlekçiliğine Bir Örnek: Ekmek Tandırları 274
Geleneksel Konut Mimarisinde Kuş Evleri: Diyarbakır'daki Kuş Evleri (Boranhane) Örneği 280

BÖLÜM 12
YAZI SANATI 292
Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır'da Hat Sanatı Ve Diyarbakırlı Hattatlar 293
Hâmit Aytaç'ın Ödemiş Kubbeli Câmii'ndeki Yazıları 316

GELENEKSEL KONUT MİMARİSİNDE KUŞ EVLERİ: DİYARBAKIR'DAKİ KUŞ EVLERİ (BORANHANE) ÖRNEĞİ

[1]F. Evren DAŞDAĞ
[2]Nursen IŞIK

[1] Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölüm, Seramik Ana Sanat Dalı 21280, Diyarbakır
[2] Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Yapı Ana Bilim Dalı

1.Giriş

İnsanoğlu yaratılışından beri yaşam alanları oluştururken ya da tasarlarken, çevre faktörleri ve diğer canlıların yaşam ve barınma ihtiyaçlarını mutlaka göz önünde bulundurmuştur. Bu canlılardan biri olan kuşlarla insanoğlu arasındaki dostluk ise insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanların kuşlara verdiği değer ve kuşlara yönelik insancıl yaklaşımlarının eşsiz örneklerinden biri olan ve geçmişte "serçe sarayları", "güvercin evi" v.b olarak adlandırılan kuş evleri, Türk kültürünün ve mimarisinin en önemli görsel sanat öğelerinden biridir.

Kuşların geçici ya da sürekli barınmalarını ya da konaklamalarını sağlayan kuş evlerini, Osmanlı ve Türk mimarisindeki yapıtların çoğunda görmek mümkündür. Kuş evlerinin boyutları, malzemeleri, işlevsellikleri, şekilleri zamana ve bulundukları yörelere göre değişim göstermektedir. Örneğin, Osmanlı Mimarisinin en güzel eserlerinin bulunduğu İstanbul'da, yapıların genellikle taş ya da benzeri malzemeden yapılmış olması, kuş evlerinin de bu malzemeye uygun olarak yapılmasına neden olmuştur. Buna karşın Diyarbakır'ın Tilalo köyünde bulunan kuş evleri ise yörenin özelliğine göre çamurdan, bir başka deyişle kerpiçten yapılmıştır. Bu bağlamda çamur, ev ve güvercin üçlüsünü bir arada bulunduran doğayla uyumlu yuva fikri ise incelenmeye değerdir.

Bu nedenle makalenin amacı çamur ve güvercin arasındaki bu kutsal ilişkiyi bir arada barındıran Tilalo köyünde bulunan kuş evlerini incelemektir. Bu makalede Diyarbakır'ın Tilalo köyünde son örnekleri kalan kuş evlerinin yöresel kimliği, yapım malzemeleri ve diğer özellikleri ortaya konarak, evrensel kültüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak Diyarbakır'ın Tilalo köyündeki çamurdan yapılmış kuş evlerinden söz etmeden önce Tilalo kasabası hakkında kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

2.Tilalo Kasabası

"Til" Arapça'da tepe anlamına gelir. Tilalo, "Ali'nin tepesi" anlamında bu kasabaya isim olarak konmuştur. Diyarbakır'a yaklaşık 15 km. uzaklıkta yeşil bir tepenin eteklerine kurulmuş olan Tilalo 9015 metrekare yüzölçümü olan bir kasabadır. Burada 182 evde 1270 kişi yaşamaktadır. Geçmişte Tilalo'da yaşayan köylülerin geçim kaynaklarından biri olan ve Dünya'ca ünlü Diyarbakır karpuzlarının yetiştirilmesinde kullanılan güvercin evlerinde biriktirilen güvercin gübresi ve kuş evleri yöreyle özdeşleşmiştir. Eskiden kasabadaki hemen, hemen her hanenin bir güvercin evi varken, çeşitli nedenlerden ötürü kuş evlerinin sayısı ona düşmüştür.

Şekil 1. Diyarbakır Boranhanelerinin Bulunduğu Diyarbakır-Tilalo Mevkii
(GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı)

Diyarbakır'da kuş evleri sadece kırsal bölgelerde görülür. Kırsal bölgelerde bulunan evler özellikle toprak, su ve samanın karıştırılması ile oluşan kerpiçten yapılmıştır. Köyde yaşayan insanların bu tür yapılara yönelmesi çamur ve insan arasındaki ilginç ilişkiye dayanır. Toprak ve suyun muhteşem dansından oluşan kerpiç, belirli bir süre güneşte kurutulmakta ve yapı malzemesi olarak kullanılmaktadır. Kerpiç, doğayla tümüyle uyumlu olan toprağın eve dönüşüm sürecinin ana yapı taşıdır. Kerpicin son derece ekonomik bir malzeme olması ve kaliteli türünün yörede bol miktarda bulunması da bu tür yapılara yönelimde önemli rol oynamıştır. Yörede yaşayanların ekonomik düzeyleri yükseldikçe, bu yapı türünün, yerini beton yapılara bırakması bu tezi doğrular niteliktedir. Öte yandan kerpiç yapıların en büyük özelliği de yapının nefes almasıdır. Örneğin bu tür yapıların odanın içindeki sigara dumanı gibi kötü havayı doğal yolla süzdüğü görülür. Ayrıca kerpiç yapıların bir başka özelliği de, içinin kışın sıcak, yazın serin olmasıdır. Burada sözü edilen etkenlerden ötürü yöredeki evler ve güvercin evleri kerpiçten yapılmıştır. Tilalo'nun, kıyılarında karpuz tarlaları bulunan Dicle nehrine yakın oluşu ise, güvercin evlerinin yöredeki yoğunluğunun bir başka nedeni olabilir.

3.Güvercinin Anlamı

Hıristiyanlıkta, güvercin "insanlara kardeşçe yaşama duygusunu, barışı, gönül sevincini götüren ve cennette mutluluğu, sevgiyi taşıyan kutsal bir kuş olarak bilinir ve sevilir. Büyük sportif yarışmalarda havaya uçurulan güvercinler bu inanışın en güzel örneklerindendir." (Bozyiğit)

Müslümanlıkta ise, güvercin kutsal bir kuştur. Hazreti Muhammet'in arkadaşı Ebu Bekir ile beraber Mekke'den Medine'ye hicreti sırasında, onları öldürmek kastı ile peşlerine takılanlardan korunmak için Sevr dağındaki Hira mağarasına saklanmaları üzerine güvercinin orada kuluçkaya

yatması ve düşmanların böylece yanılması güvercinin çok özel bir kuş olarak bilinmesini sağlamıştır. Bir başka inanışa göre, güvercin Hazreti Muhammed'e duyduğu saygıdan ötürü Kabe'nin üzerine konmaz ve üzerinden uçmazmış. Tasavvufta güvercin "gönül ve sır ulağıdır. Makamdan makama sır, gönülden, gönüle haber taşır. Her dervişin ruhu uyku sırasında güvercin kılığına girer. Bütün manevi makamları, gök katlarını, cennet ülkelerini dolaşır. Ruhlara gerekli mana ışığını getirir" (Meydan Larousse).

Fotoğraf 1. Sepetinde Güvercin (Kevok) (5)

Fotoğraf 2. Cins Güvercinler

4.Güvercin Evleri

Geçmişte, güvercinler yöre insanının yaşamında önemli bir rol üstlenmiştir. Çünkü karpuz üretimi yörenin en önemli geçim kaynaklarından biriydi ve büyüklüğü ve lezzetiyle Dünya'ca ünlü olan bu karpuzların üretiminde güvercin gübresi kullanılmaktaydı. Yöre insanı, Diyarbakır karpuzunun büyüklüğünün ve lezzet kaynağının, üretim sırasında kullanılan ve yörede "koğa" olarak adlandırılan güvercin gübresinden kaynaklandığına inanmaktadır. Bu nedenle yöredeki köylerde hemen, hemen her evde güvercin beslenirdi. Güvercin evleri, güvercinlerin bu yaşam alanlarına ürkmeden gelebilmeleri için köylerin dışında tutulmuştur. Burada vurgulanan nedenlerden anlaşıldığı üzere, güvercin evleri yöre için bir bakıma ticarethaneydi.

Diyarbakır'da güvercine "gögercin" ya da "kevok", yaban güvercinine de "boran" adı verilmektedir. Bu isimlendirilme nedeni ile güvercinlerin barındıkları yapılara da "boranhane" denmektedir.

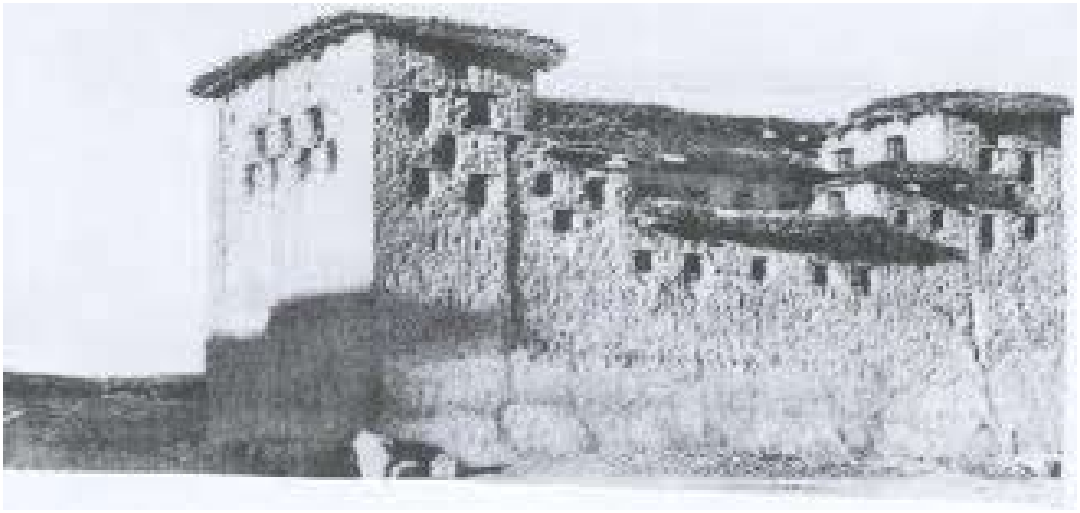

Fotoğraf 3. Boranhanelerin Eski Görüntüsü

5.Toprağın Temini

Yabani güvercinlerin mekanları olan kuş evlerinin inşa edilmesi için sadece toprağa ve tahtaya gereksinim vardır. Bu toprak Tilalo köyündeki tepeden temin edilir. Toprağın rengi açık kahverengi ve kil oranı yüksektir. Su katıldığı zaman açık kahve renkli bir çamur iken, güneşte kurudukça beyazlaşır ve çimento gibi sertleşir. Bu toprağın bir başka özelliği ise, su katılıp yoğruldukça, sakız gibi kıvamlı bir hal almasıdır.

Toprak Tilalo tepesinden temin edilir. Özellikle tepenin arkasında akan suyun olduğu bölgeden, toprak kürekle kazılarak çıkarılır.

6.Çamurun Hazırlanışı

Çamurun hazırlanışı birkaç günde gerçekleşir. İlk gün toprak elenmeden bir piramit şeklinde toplanır. Ortası açılarak bir havuz şekli verilir. İçine su doldurularak, çamur haline getirilir. On ton toprağa, beş yüz kg. saman katılır ve karıştırılır. Ardından bu karışıma su verilerek, kürekle toplanır. Daha sonra aile fertleri veya yövmiye ile çalışan işçiler çamuru ayakla çiğneyerek, kıvamlı bir hal almasını sağlarlar. Bu çamur bir gün bekletilir. Ertesi gün dört işçi "kalıp" denilen tahtadan çerçevelere çamurları bastırırlar. (Bu işlem için bir, iki kalıp yeterlidir.) Tahta kalıpların içten içe büyüklüğü 40x40cm. ve 40x20cm. olan iki boyu vardır. Tahta çerçevenin kenar yüksekliği 10cm.'dir. Kalıplara bastırılan çamurlar iyi basılsın diye el ile vurulur, mala ile düzeltilir. Ardından hemen kalıptan çıkarılır. Bu yöntemle dört kişi bir günde 500 tane kalıp basıp, çıkarabilir. Kalıptan çıkan kerpiçler, tuğla gibi, kalın bir plaka görünümündedirler. Elde edilen kerpiç plakalar ön ve arka yüzleri çevrilerek, sonra birbirlerine yaslanacak şekilde yan

yana dizilerek, güneş altında kurutulur. Kurutma işlemi yaklaşık bir hafta sürer. Bu sürenin sonunda her kerpiç plaka beyazlaşır, boz bir renk alır ve çimento gibi sertleşir.

7.Kuş Evinin Yapımı

Güvercin evini yapmak için önce taşlardan temel yapılır. Ardından ustası, güneşte kurutulmuş toprak (kerpiç) kalıpları yan yana koyarak, duvarı örmeye başlar. Her iki kerpiç kalıbın arası yine aynı çamurla sıvanır. Bu şekilde güvercin evinin katları sıra sıra yükselirken, her iki sıranın arası yine çamurla sıvanır. Kerpiç kalıplarla örülen duvarın boyu 1.5m.'ye ulaştığında "hatıl" denilen enli ağaç, kerpiç kalıpların üstüne, enlemesine koyulur. "Hatıl"a kadar olan her kat bir günde yapılır. Kuruması için bir gün beklenilir. Kerpiç kalıplarla örme işlemi bittikten sonra, samanla karıştırılan çamur ile güvercin evinin içi ve dışı mala ile sıvanarak, düzeltilir. Topraktan yapılan bu mekanların üstü ahşap ***tomruklarla*** döşenerek, üstüne teneke ya da saç konulur. Bu saca "sibirnek" adı verilir. Bu sacın üzerine de buğday sapı konularak, kül ve toprakla örtülür. Ayrı bir yerde killi toprak elenerek suyla karıştırılıp, yoğun bir çamur elde edilir. İçine saman konulur ve tokaçlanır (dövülür). Bu şekilde güvercin evinin damı oluşturulur. Ayrıca dama yörede "çirorek" adı verilen tenekeden yapılmış, yağmur sularını tahliye eden, su borusu konur. Öte yandan güvercin evlerinin kapıları ahşaptan yapılır. Kapıların boyutları (80 x 1.50cm.), açıldığında güvercinlerin kaçmaması için ufak tutulur. Konstrüksiyona gereksinim duyulmadan yapılan güvercin evi, bu şekilde birkaç gün içinde biter. Öte yandan güvercin evinin yapımı sırasında birleşme yerlerinde çatlamalar olursa, sertçe bir çamurla çatlak yeri doldurulur. Üzeri mala ile düzeltilir (Cömert, 2007).

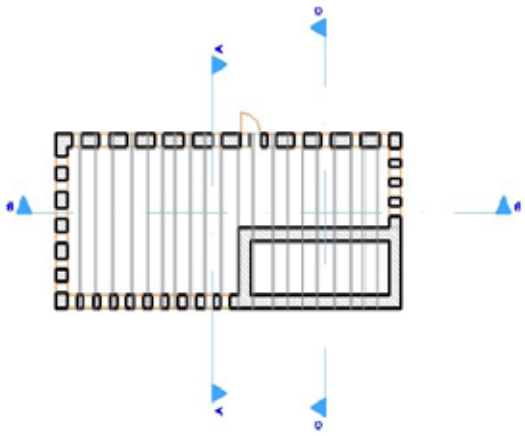

Şekil 2. Boranhane Şematik Planı

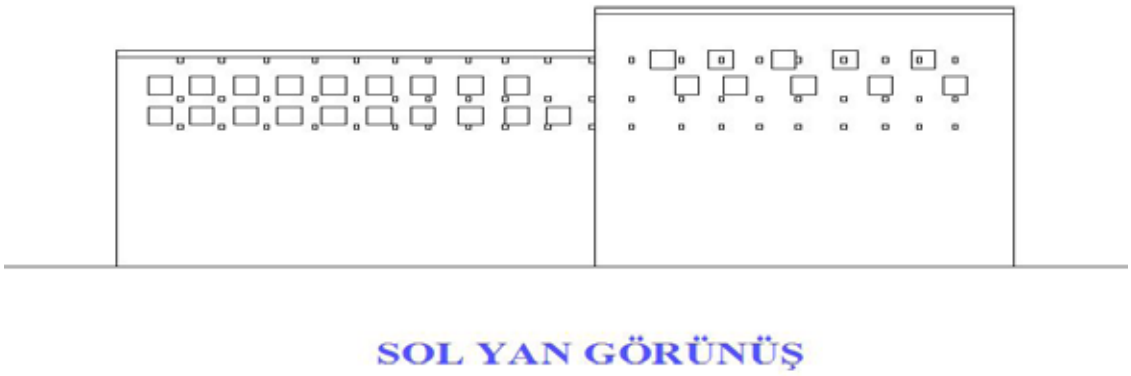

Şekil 3. Boranhane Arka Cephesi

Şekil 4. Boranhane Giriş Cephesi

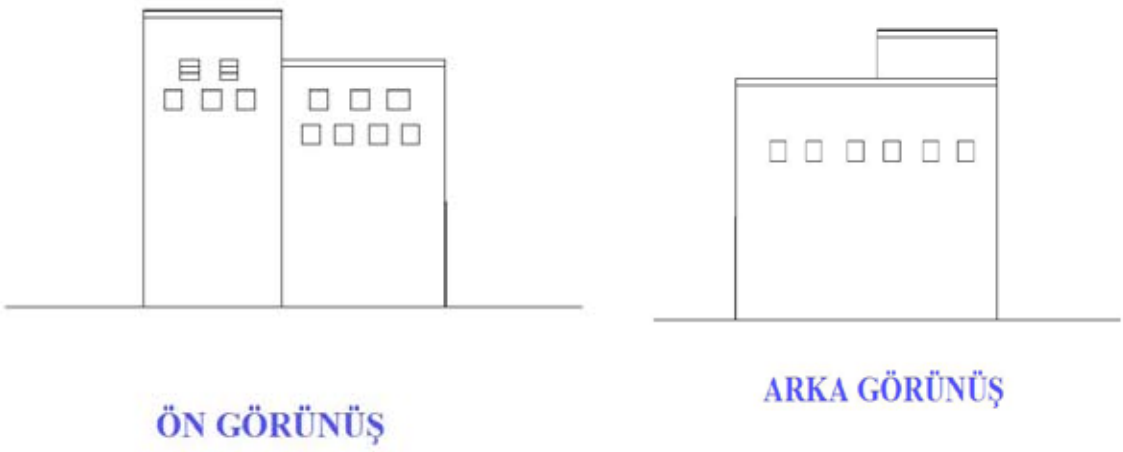

Şekil 5. Boranhane Yan Görünüşleri

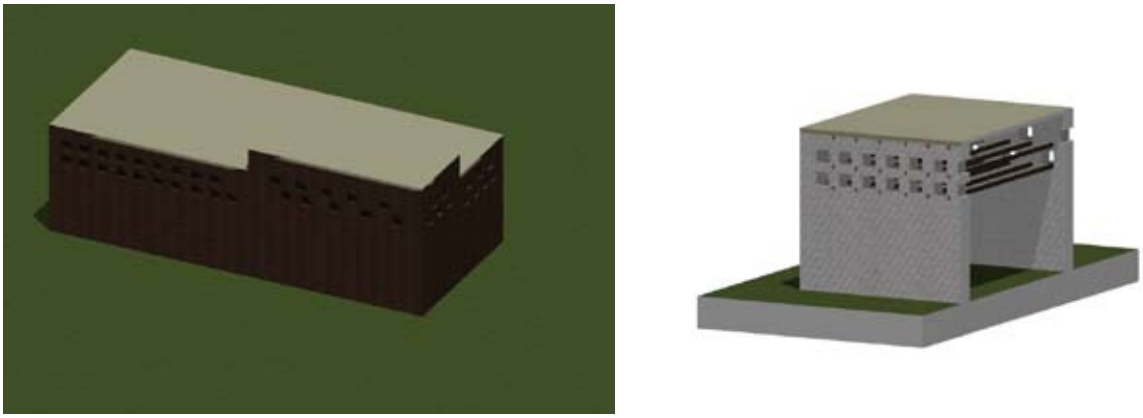

Şekil 6. Boranhanelerin Üç Boyutlu Teknik Detaylandırılması

Kuş evleri tek ya da üç bölüm halinde yapılır. Her bölümde sıra sıra, ufak, ancak güvercinlerin rahatlıkla girip çıkabilecekleri büyüklükte delikler (pencereler) bırakılır. Bunlara yörede "pace" adı verilir. Pencereler yaklaşık olarak 25x40 cm arasındadır. Pencerelerin sayısının fazla olması güvercinlerin giriş çıkışlarının daha rahat olmasını sağlar. Güvercin evlerinin uzun cephelerinde yaklaşık olarak 20 tane pencere yer alır.

Fotoğraf 4. Diyarbakır Tilalo Mevkiinde Boranhane Örneği

Fotoğraf 5-6. Boranhanede Pencere Örnekleri

Kuş evlerinin yapımına Mart sonunda başlanır, Eylül sonunda bitirilir. Kuş evlerine kış aylarında bakım yapmak gerekir. Çünkü çatıdaki toprak, donda kabarır, nem çeker. Bu yüzden çatının toprağını sıkıştırmak için, üzerine hafif bir saman atılır. Ot yeşermesin, nem olmasın diye tuz da serpilir. Ardından damın üzerinde sürekli duran 100 kilogramlık "log" denilen bazalt taş ile toprak çatı düzleştirilir (Cömert, 2007).

8.Kuş Evlerinin İçi

İç bölümlere "lüle" denilir. Lüleler belli aralıklarla üst üste yapılır. Her lülenin içinde güvercinlerin tünemesi için basamaklar yapılır. Örneğin üç bölümlü bir güvercin evinde üç lüle ve üç basamak vardır. Güvercin evlerinin bütün iç duvarlarına kazıklar çakılır. Bu kazıklara söğüt dalından özel olarak yaptırılmış kulplu sepetler asılır (Beysanoğlu, 2007). Tek bölümlü güvercin evinde yaklaşık 200 sepet, üç bölümlü de ise yaklaşık olarak 1500 sepet bulunur. Bu sepetler; ormandaki söğüt dallarının yeşil filizlerinin kopartılıp, fazla bekletilmeden, huni biçiminde örülmesiyle yapılır. "Boran" adı verilen yaban güvercinleri bu sepetlere yumurtalarını bırakarak, yavrularlar. Her sepete bir çift güvercin denk gelir.

Fotoğraf 7. Güvercin Sepetleri

Fotoğraf 8-9. Güvercinlerin Yemlendikleri Tahtalar

Güvercinler kendi yemlerini kendileri bulup getirdikleri için, güvercinlere yem verilmez. Güvercinlere yalnız kışın, ortalığın karlarla örtülü olduğu günlerde yem verilir. Yem olarak "pirinç zivanı" denilen "darijan" otunun ufak ve parlak olan tohumu ile ak ve kızıl darı karıştırılarak verilir. Güvercinlerin yemlerini rahat yiyebilmeleri için mekanın dar kesiti boyunca 1.5- 2m boyunda, 3-4 cm çapında tahtalar konulur. Buraya yemler dökülerek beslenmeleri sağlanır.

Güvercin gübreleri yılda bir defa nisan ayında toplanır. Üç bölümlü bir güvercin evinden yılda 8 –10 ton gübre alınır. Dicle kıyılarının iriliği ile dünyaya ün salmış karpuzları tarlalarda, bu güvercin gübresiyle büyür, olgunlaşır (www.güvercinbirliği.com, 2007). Ayrıca güvercinlerden elde edilen gübreleri, yöre halkı kendi kullanımları dışında da satarak geçimlerini sağlarlar. Bunun yanı sıra kışın kar yağdığında, güvercinlerin yatış saati olan 24.00'de "pace" denilen pencereler güvercin sepetleriyle kapatılır. Lüks ışığı getirilerek güvercinlerin ışık etrafına toplanması sağlanır. Toplanan güvercinlerden yaşlı olanları toplanıp, kesilerek, "kevok kavurması" ya da "kevok dolması" yapılır (Cömert, 2007).

Sonuç

Güneydoğu Anadolu'da baraj inşaatlarının yapılması ve tarlalara (özellikle karpuz, kavun) baraj sularının düzenli verilmemesi nedeniyle tarlaların yeterince sulanmadığı izlenmektedir. Bunun yanı sıra tarlalara suni gübre verilmesi nedeni ile güvercin gübresine artık ihtiyaç duyulmamaktadır. Teknolojinin hızla yaygınlaşması ve köyden kente göçün hızla artması nedeniyle kırsal bölgeler boşalmaya başlamıştır. Kırsal bölgelerde kalan bir kesim insan da eski yöntemleri kullanmak yerine, daha rahat, daha pratik yöntemlere yönelmektedir. Sözü edilen bu durumlar güvercin evlerinin yavaş yavaş yok olmasına neden olmaktadır.

Yalnızca emek ve sevgiyle yapılmış güvercin evleri değil, birçok geleneğin de yok olması söz

konusudur. Günümüzde Diyarbakır Tilalo kasabasında sadece birkaç tanesi kalan güvercin evleri ve bu geleneği inatla sürdürmeye çalışan birkaç ailenin de yaşam standartları ve çevresel faktörler düşünüldüğünde bunu fazla sürdüremeyecekleri çok açıktır.

Kültürel miraslarımız arasında önemli yeri olan güvercin evlerini yaşatmak bizim kendi kültürümüzü ve geleneğimizi yaşatmakla aynı anlama gelmektedir.

Sonuç olarak; geçmişle gelecek arasında köprü vazifesi yapan kültürel miraslarımızdan biri olan güvercin evleri başta olmak üzere bir çok kültürel mirasımıza sahip çıkarak, bunlara yeterli önemin verilmesi ve bunların yaşatılması ile ilgili araştırmaların yaygınlaştırılması, geçmişte olduğu gibi gelecekte de bu mekânların işlevselliğinin arttırılması için yapılacak araştırmaların hızlandırılması, gelecek kuşaklara ulaştırılması açısından en büyük hedefimiz olmalıdır.

Kaynakça

BEYSANOĞLU, Şevket (1962). **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri.** İstanbul.
BOZYİĞİT, A. E, (1977). **Halk Şiirimizde Güvercin.** İstanbul: Türk Folklor Araştırmalar Derneği Yayını. Temmuz Sayısı, s:336.
CÖMERT, Zülfikar (2007). Karaçalı (Tilalo) Muhtarı. Diyarbakır.
DAŞDAĞ, Evren and IŞIK, Nursen (2011). "An example from Diyarbakir in Adventure of Soil Turning Into House: Pigeon Houses (Boranhane)". Ceramics Technical.
Diyarbakır Tilalo Mevkii Haritası (2007). GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. Diyarbakır.
Meydan Larousse c.5, s.464

İnternet Kaynakları

ARPACIOĞLU, V (2007). **www.güvercinbirliği.com** Fotoğraf Arşivi.
BEYSANOĞLU, Şevket (2007). **Diyarbakır Folklorunda Güvercinler.** www.güvercinbirliği.com. Diyarbakır
www.güvercinbirliği.com. Diyarbakır